

**ԿԻՊՐՈՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ ԿԱԶՄԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑԸ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝**

Սամվել Պողոսյան

Բանալի բառեր՝ հայկական կամավորական բանակ, Հայկական (Արևելյան) լեգեոն, Առաջին աշխարհամարտ, Կիպրոս, Կիլիկիա, Ֆրանսիա:

1916 թ. վերջերից Կիպրոսում Ֆրանսիայի կողմից սկսեց կազմավորվել Հայկական կամ Արևելյան լեգեոնը, որ աշխարհամարտի վերջնափուլում որոշակի ներդրում ունեցավ Պաղեստինի, Լիբանանի և Կիլիկիայի ազատագրման հարցում: Կիպրոսում հայկական կամավորական բանակ կազմավորելու հարցը քննարկման առարկա է դարձել դեռևս 1914 թ.: Եթե Անտանտի երկրները նպատակ ունեին իրենց աշխարհաքաղաքական շահերին ծառայեցնել Կիպրոսում հայկական բանակի կազմավորումը, ապա հայ գործիչները ձգտում էին ազատագրելու Կիլիկիան, փրկելու տեղի հայ բնակչությանը կոտորածներից: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել և լուսաբանել Կիպրոսում հայկական գործադիր կազմավորելու պատճառները, նպատակները, խնդիրները, ինչպես նաև ընթացքը:

Դեռևս 1914 թ. նոյեմբերին Ֆրանսիայի կառավարությանն էր դիմել Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ Վահե Արզույանը: Նա առաջարկել էր Ֆրանսիայի օգնությամբ հավաքագրել ու Կիպրոսում մարզել հայ կամավորների: Ծախսերի մի մասը հոգալու էին ամերիկահայերը: Հայ կամավորները և որոշ քանակությամբ Ֆրանսիացի զինվորներ ներխուժելու էին Կիլիկիա, ուր նրանց էին միանալու 10.000 տեղացի հայեր: Այդ ուժերը, ըստ հեղինակի, բավարար էին Կիլիկիան ազատագրելու համար: Սակայն Ֆրանսիայի արտգործնախարար Թեոֆիլ Դելկասեն մերժել էր այդ նախագիծը [1]: Երբ հնչակյանները նույն հարցով դիմել էին Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը, Ֆրանսիայի ԱԳՆ Արևելյան գործերի բաժնի տնօրեն Ժան Գուլ անմիջապես զգուշացրել էր, որ իրենք դեմ են այլ պետության օգնությամբ Կիլիկիայում որևէ ապստամբություն ձեռնարկելուն [2]:

1915 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Սոֆիայում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի դեսպաններ Ալեքսանդր Սավինսկու, Դը Պանաֆիոյի և Հենրի Բաքս-Սյոնսայթի հետ ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անունից բանակցություններ սկսեց Միքայել Վարանդյանը: Նա նշում էր, որ եթե դաշնակիցները ցանկանան ափիանում կատարել Ալեքսանդրեոսի ծոցում կամ Ադանայում, ապա հայերը պատրաստ են օժանդակելու նրանց: Նա առաջարկում էր Ամերիկայում, Բալկաններում ու եվրոպական այլ երկրներում հավաքագրել մոտ 20.000 հայ կամավորների և կենտրոնացնել Կիպրոսում: Ֆրանս-բրիտանական կողմը պետք է զինել ու մարզեր այդ ուժերին և նրանց օգտագործեր Կիլիկիայում ափիանում կատարելու համար: Չնայած դեսպանները հավանություն տվեցին այդ նախագիծն ու ներկայացրին իրենց կառավարություններին, բայց Ֆրանսիան մերժեց նաև այդ ծրագիրը [3]: Փետրվարի 21 (մարտի 6)-ին Ա. Սավինսկին Սերգեյ Սազոնովին տեղեկացրեց Մ. Վարանդյանի հետ բանակցությունների մասին: Դեսպանն այդ նախագիծը համարում էր իրատեսական [4]:

* Հոդվածն ընդունվել է 29.10.19:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՊՍՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ. Վ. Կիրաբյանը: 11. 11. 19:

Հետազոտությունը իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18Տ-6Ա068 «Հայկական զինուժը 1914-1920 թթ.» շրջանակներում:

Թ. Դելկասեն Դր Պանաֆիոյին ապրիլի 13-ին տեղեկացրեց, որ Մ. Վարանդյանի ծրագիրը քննարկվել է, սակայն գերադասելի կլինի, որ հայերի թիվն ավելի մեծ լինի, որպեսզի կազմավորեն առանձին գորամաս, իսկ մինչ այդ Ֆրանսիայի արևելյան ռազմարշավին մասնակցել ցանկացող հայերը կարող են անհատապես դիմել գեներալ դ'Ադամին [5]:

Զնայած Ֆրանսիան ձգտում էր պատերազմից հետո տիրելու Կիլիկիային, սակայն նա ամեն կերպ խոչընդոտում էր այդ երկրամասի ուղղությամբ հայերի զինված գործողությունները: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ ֆրանսիացիները հասկանում էին, որ եթե երկրամասը ազատագրվի հայկական կամ բրիտանական ուժերով, ապա պատերազմից հետո իրենց իրավունքների ճանաչումը Կիլիկիայում կլինի բավական բարդ:

1915 թ. հուլիսի 20-ին Եգիպտոսի Հայ ազգային պաշտպանության կոմիտեն Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ ծավալելու առաջարկով հուշագիր ներկայացրեց Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսվելին: Հուշագրի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ ամեն օր ավելի ու ավելի անհանգստացնող լուրեր են հասնում հայերի կոտորածների ու ճնշումների մասին, զանգվածային տեղահանությունները կարող են Կիլիկիայի հայ բնակչության ոչնչացման պատճառ դառնալ, եթե նրանց շուտափույթ գործնական աջակցություն ցույց չտրվեր: Միաժամանակ վստահ էին, որ Դարդանելի ռազմագործողության պատճառով Կիլիկիայի առափնյա շրջանում էքսպեդիցիոն զորքեր ափհանելու խնդրանքը հավանության չէր արժանանա, իսկ Սփյուռքի հայերը այլևս չէին կարող անտարբեր մնալ ու ոչինչ չանել հայրենակիցների համար: Հետևաբար՝ կոմիտեն խնդրում էր բրիտանական իշխանությունների թույլտվությունը, որպեսզի իրենք ընթացք տային և գլխավորեին Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու այլ հայկական համայնքներում սկսված կամավորական շարժմանը: Խնդրում էին թույլ տալ կամավորներին հավաքելու Կիպրոսում, տրանսդորելու ռազմամթերք և տրանսպորտային միջոցներ ափհանման համար: Հույս ունեին, Կիլիկիայի քրիստոնյա բնակչության աջակցությամբ, գրավել ստրատեգիական նշանակության ռազմական դիրքեր: Պատրաստ էին բոլոր գործողություններն իրականացնել բրիտանական իշխանությունների ղեկավարության ու վերահսկողության ներքո [6]:

Այդ առաջարկությունը հետաքրքրել էր բրիտանացիներին, քանի որ արդեն պարզ էր Դարդանելի օպերացիայի ծախսողումը, և իրենց հեղինակությունն Արևելքում պահպանելու համար նրանք նոր ուղիներ էին փնտրում:

Զ. Մաքսվելի պահանջով՝ Հայ ազգային պաշտպանության կոմիտեն հուլիսի 24-ին ավելի մանրամասն ծրագիր է ներկայացրել: Ըստ դրա՝ Կիպրոսում կազմավորվելու էր 10.000-ոց հայկական կամավորական գորամաս, որի ծախսերը հոգայու էին հայերը, իսկ բրիտանացիներն ապահովելու էին սպաներով, ռազմամթերքով, օժանդակելու էին փոքրաթիվ ցամաքային ու ծովային ուժերով: Հայերը ապստամբություն կազմակերպելու նպատակով նախապես զենք ու դրամ էին տեղափոխելու Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները: Հայկական կամավորական բանակը գրավելու էր Ալեքսանդրետը, Ադանան, Մերսինը: Նախատեսվում էր, որ այնտեղ նրանց կմիանան 25.000 հայ ապստամբներ Կիլիկիայից և 15.000 էլ՝ շրջակայքից: Այդ 50.000-ոց բանակը բավարար էր համարվում ոչ միայն Կիլիկիան ազատագրելու, այլև շարժվելու նրա սահմաններից դուրս: Անհրաժեշտ էին համարում գործողությունն իրականացնել արագորեն՝ կիլիկիահայությանը կոտորածներից ու տեղահանությունից փրկելու համար:

Եթե բրիտանացիներն անհրաժեշտ համարեին ավելի փոքրամասշտաբ գործողություն, ապա առաջարկվում էր հավաքագրել միայն 5.000 կամավորների: Այդ զորքը կարող էր մի կողմից՝ գրավել Սուեշիան և Քեսաբը, մյուս կողմից՝ Դյուրո Յուլը Ալեքսանդրետի ծոցում, ուր կհավաքվեին և արդյունավետ դիմադրություն կկազմակերպեին:

պեղին շրջակայքի հայերը: Այդ երկու գործողությունների հաջողության դեպքում կարող էին գրավվել Ալեքսանդրետն ու Բեյլանի կիրճը: Անհաջողության դեպքում այդ ուժերը կարող էին կենտրոնացվել լեռներում և պարտիզանական պայքար մղել: Նրանք կխախտեին թշնամու հաղորդակցությունը՝ կտրելով հեռագրալարերը, քանդելով երկաթգծերը, այրելով կամուրջները ևն [7]:

Սակայն այս ծրագրին նույնպես ընթացք չտրվեց, քանի որ կրկին հանդիպեց ֆրանսիական կողմի ընդդիմությանը:

1916 թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով նախատեսվում էր օսմանյան տիրույթները բաժանել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև: Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ Խարբերդը, Ղիարբեքի-րը, Սեբաստիան և Կիլիկիան՝ Ֆրանսիային [8]:

Փաստորեն՝ պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակից հետո Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգներն անցնելու էին Ֆրանսիային: Վերջինիս էին անցնելու նաև Սիրիան և Լիբանանը: Հետևաբար՝ ֆրանսիական իշխանություններին անհրաժեշտ էր Միջերկրականի արևելքում զգալի ուժեր կենտրոնացնել, ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել, սեփական ազդեցությունը տարածել տեղի ժողովուրդների վրա: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ 1916 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի և ռազմական նախարարությունները սկսեցին ամենայն լրջությամբ քննարկել Կիպրոսում 5.000-ոց հայկական զորամաս կազմավորելու հարցը:

Բրիտանացիները Միջագետքում ու Պաղեստինում թուրքերի դեմ մղած կռիվների ընթացքում գերել էին թուրքական բանակում ծառայող 179 հայերի, որոնց արգելափակել էին Հնդկաստանի Սուներպուր քաղաքում: Հայ ռազմագերիները խնդրել էին, իրենց ընդգրկեն Միջագետքի բրիտանական բանակի մեջ, կամ թույլ տան միանալու Կովկասի հայ կամավորական զորքերին: Ամերիկահայերը ևս հունիսի 8-ին դիմել էին բրիտանական իշխանություններին, որ հայ ռազմագերիները միացվեն դաշնակիցների ուժերին: Սակայն բրիտանական ռազմական իշխանությունները դա համարել էին անցանկալի քայլ [9]:

Հունիսի 28-ին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը վարչապետ Արիստիդ Բրիանին հեռագրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ում իրեն տեղեկացրել են Միջագետքում գերված և Հնդկաստան տեղափոխված հայ ռազմագերիներին դաշնակիցների բանակների մեջ ընդգրկելու ամերիկահայերի խնդրանքի մասին: Քանի որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Հայաստանի մի մասը և Կիլիկիան անցնելու էին Ֆրանսիային, այդ պատճառով բրիտանական կառավարությունը ցանկացել էր իմանալ, թե արդյոք Ֆրանսիան կցանկանար օգտվել այդ հայերի ծառայություններից [10]:

Դեսպանի հեռագիրը վարչապետն ուղարկում է ֆրանսիական բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ժոզեֆ Ժոֆրին: Սակայն գեներալը հուլիսի 3-ին պատասխանում է, որ այդ պահին թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ չեն նախատեսվում, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին ֆրանսիական բանակ չեն կարող վերցնել օրենսդրական արգելքի պատճառով: Ժ. Ժոֆրը կարծում էր, որ հայերին Ֆրանսիայում կարող են օգտագործել որպես բանվորական ուժ [11]:

Ֆրանսիական ռազմական շրջանակները դեռևս անհնար էին համարում հայկական զորամասի կազմավորումը:

Հուլիսի 4-ին Պ. Կամբոնը հայ կամավորների հարցի շուրջ Ա. Բրիանին ուղարկում է նոր հեռագիր: Նա տեղեկացնում էր, որ հայերի խնդրի շուրջ գրուցել էր նաև Կահիրեի բրիտանական գաղտնի ծառայության պետ գեներալ Գիլբերթ Բլեյթոնի հետ: Նրանք հանգել էին այն եզրակացությանը, որ շահավետ կլիներ Կիպրոսում համախմբել զինվորագրվելու պիտանի հայերին: Այդ զորաբանակի սոսկ ներկայությունն ան-

հանգստություն կպատճառեր թուրքերին: Դեսպանը նշում էր, որ անհրաժեշտ էր հրահանգիչներ նշանակել ֆրանսիացի սպաների, իսկ ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիան, քանի որ համաձայնագրով Հայաստանի մեծ մասը պատերազմից հետո անցնելու էր նրանց [12]:

Ինչպես երևում է, Գ. Բլեյթոնն առաջարկել էր հայերից գորամիավորում ստեղծել, սակայն դրանից առաջ հարցը արդեն իսկ քննարկման փուլում էր: Պետք է նշել, որ բրիտանացի գեներալի կողմից բարձրաձայնված առաջարկը որոշակի դեր ունեցել էր ֆրանսիացի և բրիտանացի շատ գործիչների տեսակետները փոխելու գործում:

Հուլիսի 17-ին Հնդկաստանի կառավարությունն իր հերթին պատրաստակամություն հայտնեց ազատել հայ ռազմագերիներին, որպեսզի նրանք միանային Կիպրոսում կազմավորվող հայկական զորախմբին [13]: Չնայած դեռևս որոշում չէր կայացվել, սակայն արդեն շրջանառության մեջ էր դրվել այն գաղափարը, որ Կիպրոսում կազմավորվելու էր հայկական զորաբանակ:

Հուլիսի 19-ին Ա. Բրիանը ռազմական նախարար գեներալ Պիեռ Ռոքին իրազեկեց Գ. Բլեյթոնի առաջարկի և Պ. Կամբոնի հեռագրի մասին: Ա. Բրիանը համոզված էր, որ մանանտիպ կորպուսի միայն ներկայությունը թուրքերին անհանգստություն կպատճառի ու կհարկադրի չամայացնել Արևմտյան Սիրիան: Նշում էր, որ արաբական ապստամբությունը թուրքերին սպառնում էր ոչ միայն թերակղզում, այլև Պաղեստինում ու Սիրիայում, հետևաբար Ադանայի ու Ալեքսանդրետի մոտակայքում պարտիզանական կորպուսի կազմավորումն ու մարզումը կխոչընդոտեր թուրքերին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հարավում՝ Մեքքայի շերիֆին ջախջախելու համար: Վարչապետը տեղեկացնում էր, որ բրիտանացիները հայերին մարզելու և զինելու գործը վստահել են ֆրանսիացիներին: Մատնանշում էր, որ տվյալ պահին իրենք նոր ռազմաձևակառու բացելու նպատակ չունեն, սակայն անհրաժեշտ էր մոտ լինել այդ տարածքին և ընդգծել իրենց իրավունքները նրա նկատմամբ: Վարչապետը նշում էր, որ եթե արաբների ապստամբությունը հաջողությամբ ընթանա, ապա անհրաժեշտ կլինի թույլ չտալ նրանց գիտակցելու իրենց ուժը և ստեղծելու անկախ իշխանություններ, և պետք կլինի ֆրանսիացի սպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմ ունեցող կարգապահ մի կորպուսի անհապաղ միջամտությունը՝ Հյուսիսային Սիրիայի վարչական կազմակերպումը իր ծեռքում կենտրոնացնելու համար: Նամակի վերջում Ա. Բրիանը գեներալին հարցնում էր Կիպրոսում 5.000-ոց հայկական կորպուսը ֆրանսիական հրամանատարական կազմով ու զենքով ապահովվելու հնարավորության մասին [14]:

Հուլիսի 27-ին Պ. Ռոքը Ժ. Ժոֆրին տեղեկացրեց թուրքերի դեմ մարտնչելու ցանկություն ունեցող օսմանահպատակ հայերից ֆրանսիացի սպաների հրամանատարությամբ Կիպրոսում գորամաս կազմելու նախագծին իր դրական տրամադրվածության մասին: Նշում էր, որ նախկինում հայերից գորամաս կազմավորելու խնդիրը նպատակահարմար չէր, քանի որ առանց ֆրանսիական ուժերի աջակցության նրանք կարող էին ծախողվել, իսկ Ֆրանսիայի համար դժվար կլինեին ապաստան տալ ապստամբած շրջանների հայերին, միաժամանակ այդ գործողությունները հայկական կոտորածների պատճառ կարող էին դառնալ: Սակայն Պ. Ռոքի կարծիքով ժամանակները փոխվել էին և հայկական կորպուսի կենտրոնացումը Ալեքսանդրետի ծոցի մոտերքում, որտեղից անցնում էին դեպի Կովկաս, Միջագետք, Սիրիա և Հեջազ գնացող հաղորդակցության ուղիները, թուրքերին կստիպեին զգալի ուժեր պահելու այդ շրջանում: Պ. Ռոքը վստահեցնում էր, որ Կիպրոսում հայկական կազմակերպված ուժի առկայությունը օգտակար կլինեի արաբների հակաթուրքական ապստամբության ընթացքում Սիրիայի գործերին միջամտելու և այդ երկրում իրենց ձեռնարկ վարչակարգ հաստատելու համար: Վերջում նա գեներալ Ժ. Ժոֆրի կարծիքն էր հարցնում խնդրի առնչությամբ [15]:

Օգոստոսի 1-ին ժ. Ժոֆրը ռազմական նախարարին իր հավանությունը հայտնեց Կիպրոսում 5.000-ոց հայկական կորպուս ստեղծելու գաղափարի մասին: Նա առաջարկում էր այն կազմել 4 գումարտակներից, պահեստի գնդից և ղեկավարել 30 ֆրանսիացի սպաների միջոցով: Գեներալը նշում էր, որ Ասիայում ռազմական հնարավոր գործողությունների ժամանակ հայկական կորպուսին աջակցելու համար ֆրանսիական զորամասեր չեն կարողանա տրամադրել, քանի որ արևմտյան ռազմաճակատում վիճակը ծանր էր, սակայն կարող են ուղարկել Հյուսիսային Աֆրիկայի գումարտակներից մեկը: Ժ. Ժոֆրը գտնում էր, որ հայկական կորպուսը ստեղծվելու էր առաջին իսկ անհրաժեշտության դեպքում ասիական ափերում գործելու կամ այնտեղ ծագած խռովություններին աջակցելու համար, ուստի աննպատակահարմար էր համարում այն Արևելքի բանակի հրամանատարի տրամադրության տակ դնելը և առաջարկում էր ենթարկել Սիրիայի մոտ գործող ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարին, քանի որ նա մոտիկից էր հետևում իրադարձություններին այդ տարածաշրջանում և արագությամբ կարծազանքեր դեպքերի հնարավոր զարգացումներին [16]:

Այսպիսով՝ գեներալ ժ. Ժոֆրը ևս տվեց իր համաձայնությունը և նույնիսկ առաջարկում էր հնարավորինս արագ կազմավորել ֆրանսիացի սպաների ենթակայության ներքո գտնվող հայկական 5.000-ոց կորպուս և դնել Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ղեկավարող դերծովակալի հրամանատարության տակ:

Գլխավոր հրամանատարի համաձայնությունը ստացվելուց հետո Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանություն գործուղված Ժորժ Պիկոն օգոստոսի 8-ին տեղեկացնում է մայոր Լուի Ռոմիոյին, որ Լոնդոնում ֆրանսիական ռազմական կցորդը հանձնարարություն էր ստացել հնարավորինս արագ բրիտանական կառավարության համաձայնությունը ձեռք բերել Կիպրոսում հայկական կորպուսի և զենքի պահեստի տեղակայման համար: Ժ. Պիկոն գտնում էր, որ հնարավորինս արագ պետք էր զենք և հրամանատարական կադրեր տեղափոխել Կիպրոս: Նա միաժամանակ գրուցել էր Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերի շտաբի պետ ծովակալ Ֆերդինանդ դը Բոնի հետ, որը խոստացել էր գլխավոր հրամանատարի համաձայնության դեպքում Դյունկերկից մինչև 2.500 ծովային հետևակայինների ուղարկել Կիպրոս՝ հայկական կորպուսի հետ համատեղ գործելու համար [17]:

Օգոստոսի 10-ին Ա. Բրիանին ուղարկած հեռագրում գեներալ Պ. Ռոքը կրկին հավաստում էր իր համաձայնությունը Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու հարցում և պատրաստակամություն էր հայտնում այն սպայական կադրերով, զենքով ու պաշարներով ապահովել: Նա գտնում էր, որ կարող են կազմավորել փոքրաթիվ ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող պարտիզանական զորամաս, բայց ավելի ճիշտ էր համարում այն ստեղծել բոսնիական գումարտակի օրինակով, որը բաղկացած էր զինվորական կանոնավոր ստորաբաժանումներից, իսկ անդամներն օգտվում էին նույն նպաստներից, ինչ ֆրանսիացի զինվորները: Նա վստահ էր, որ երկրորդ դեպքում կորպուսը կլինի չափազանց մարտունակ, որն ավելի շահավետ էր: Գեներալ ժ. Ժոֆրը ևս նման կառուցվածքի կողմնակից էր: Պ. Ռոքը կարևորում էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության հետ շուտափույթ համաձայնության կայացումը, քանի որ այդ առաջարկն անելիս գեներալ Գ. Բլեյթոնը միայն իր կարծիքն էր հայտնել: Պ. Ռոքը տեղեկացնում էր, որ մայիսի 1-ի դրությամբ Պորտ Սալիդում կային միայն 250 կամավորներ, որոնց մարտունակությունն այնքան էլ բարձր չէր, հետևաբար առաջարկում էր հայկական զորամասի մեջ ընդգրկել Եգիպտոսի ու Հնդկաստանի հայերին, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում հավաքագրել Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով: Այդ հարցերը տեղում պարզելու նպատակով Պ. Ռոքն անհրաժեշտ էր համարում զինվորական առաքելություն ուղարկել, որը կղեկավարեր հայկական կորպուսի ապագա հրամանատարը: Նա հետազոտելու էր այն պայմանները, որոնցում կազմավորվելու էր կորպուսը, հայ կամավորների քանակն ու բնավորությունը, իր

բոլոր քայլերը համաձայնեցնելու էր տեղի բրիտանական իշխանությունների և Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի հետ: Այդ ուսումնասիրությունից հետո առաքելության ղեկավարն իր առաջարկներն էր ներկայացնելու կորպուսի կառուցվածքի և կարգավիճակի մասին [18]:

Օգոստոսի 12-ին Պ. Ռոքը ռազմածովային նախարար Լուսիեն Լակազին իրազեկում է, որ ժ. ժոֆրի հետ համաձայնության են եկել, որպեսզի հայկական զորամասը դրվի Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի ղեկավարության տակ: Պ. Ռոքը պատրաստակամություն էր հայտնում զորամասի հրամանատարական կազմի համար ֆրանսիացի սպաների ուղարկել Կիպրոս, երբ Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը ձեռք բերվեր: Նշում էր, որ այդ զորամասի հրամանատարն անձամբ պետք է ուսումնասիրեր և առաջարկեր այն պայմանները, որոնք ավելի շահեկան էին: Ռազմական նախարարը խոստանում էր զորամասի նյութական ու պարենային հատկացումները վերցնել իր նախարարության վրա [19]:

Ժ. Պիկոն օգոստոսի 12-ին մայոր Լ. Ռոմիոյին ուղարկած նամակում անհանգստություն էր հայտնում, որ բրիտանական արտաքին գերատեսչության հետ դեռևս համաձայնություն չէր կայացվել հայկական կորպուսի հարցում: Նա առաջարկել էր, որ գործընթացն արագացնելու համար անմիջապես Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության հետ բանակցությունների մեջ մտնել ֆրանսիական ռազմական կցորդ Դը Լա Պանուսը: Ժ. Պիկոն համոզված էր, որ պետք է արագացնել այդ գործընթացը, որպեսզի Սիջերկրական արևելյան ափին հետագայում գործելն ավելի դյուրին դառնար [20]:

Օգոստոսի 14-ին Ա. Բրիանը Լոնդոնում ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնին ուղարկած հեռագրով տեղեկացրեց, որ ռազմական նախարարությունը պատրաստ է Կիպրոս ուղարկելու առաքելություն, որը կկազմավորի հայկական կորպուս: Տեղեկացումում էր, որ ռազմական նախարարի կարծիքով կարող էին ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող մեկ կամ մի քանի հայկական գումարտակներ կազմել: Առաջարկում էր, Պ. Կամբոնը անհապաղ այդ հարցի շուրջ բրիտանական կառավարության համաձայնությունը ձեռք բերեր, ինչպես նաև ձշտել Եգիպտոսում և Հնդկաստանում կամավորագրության ենթական հայերի մոտավոր թվաքանակը [21]:

Օգոստոսի 15-ին գեներալ Պ. Ռոքը Լոնդոնում Դը Լա Պանուսին իրազեկեց Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմավորելու որոշման մասին: Նշում էր, որ կարող են կազմավորվել մի քանի գումարտակներ այն վայրում, որը կմատնանշեն Կիպրոսի բրիտանական իշխանությունները, որոնց հետ համաձայնություն կայացնելու նպատակով նախապես այնտեղ էր մեկնելու մի ռազմական առաքելություն: Պ. Ռոքը Դը Լա Պանուսին շտապեցնում էր ձշտել այդ հարցի շուրջ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կարծիքը, առանց սպասելու վերջինիս և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության միջև ընթացող բանակցությունների ավարտին [22]:

Օգոստոսի 16-ին Դը Լա Պանուսը նամակով դիմեց Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության զինվորական հետախուզության տնօրեն, գեներալ Ջորջ Մակ Դոնոգին: Նա տեղեկացրեց, որ ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող հայկական կորպուս կազմավորելու որոշում է ընդունվել ֆրանսիական կառավարության կողմից: Նա ցանկանում էր իմանալ Եգիպտոսում ու Հնդկաստանում կամավորագրվելու ենթակա հայերի թիվը, ինչպես նաև բրիտանական կառավարության դիրքորոշումը այդ կորպուսը Կիպրոսում տեղակայելու մասին, քանի որ այնտեղից հարմար կլիներ անհրաժեշտության դեպքում Սիրիա ուղարկելը: Դը Լա Պանուսը շեշտում էր, որ նախագիծը կարող էր իրագործվել միայն երկու կառավարությունների համաձայնության դեպքում և ցանկանում էր իմանալ Կիպրոս ֆրանսիական առաքելություն ուղարկելու և տեղակայման վայրը որոշելու հնարավորության մասին [23]:

Մինչ երկու կառավարությունների միջև վերջնական համաձայնություն կայացնելը՝ ֆրանսիական կողմը բավական գործնական քայլեր էր կատարում հայկական լեզունի ձևավորման շուրջ եղած խնդիրները արագորեն լուծելու համար:

1916 թ. օգոստոսի 16-ին Լ. Ռոմիոն նշանակվել էր կազմավորվելիք գորամասի հրամանատար [24]:

Օգոստոսի 25-ին Ժ. Պիկոն Ֆրանսիայի ԱԳՆ գլխավոր քարտուղար Պիեր դը Մարթերին ուղարկած նամակում տեղեկացնում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ում կրկին բարձրացրել է հայկական կորպուսի հարցը, սակայն նրանք հապաղում են պատասխան տալ, դա պատճառաբանելով զաղության վարչության դանդաղաշարժությամբ: Սակայն Ժ. Պիկոն համոզված էր, որ դա պայմանավորված էր որոշ պաշտոնյաների չկանոնակարգմամբ: Վերջում Ժ. Պիկոն նշում էր, որ կարող են նաև լիբանանցիների հավաքագրել. «Բայց ես գերադասելի եմ համարում սկսել հայերից ելնող եռանդով, որոնց մենք կարիք ունենք համախմբելու մեր գույների շուրջ» [25]:

Սեպտեմբերի 4-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարը Դը Լա Պանուսին ուղարկած հեռագրում շտապեցնում էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կարծիքն իմանալ Կիպրոսում գորամասի կազմավորման և դրան կանավորագրվելու ընդունակ հայերի թվաքանակի վերաբերյալ [26]: Այսպիսով՝ Ֆրանսիան բավական վճռական էր տրամադրված և ամեն կերպ փորձում էր հաղթահարել բրիտանական կողմից ենթադրվող խոչընդոտները:

Մեքքա մեկնող ֆրանսիական առաքելությունը, որը ղեկավարում էր փոխգնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը, որոշ ժամանակ կանգ առավ Եգիպտոսում: Նա սեպտեմբերի 1-ին հանդիպում է Սիհրան Տամատյանի, Լևոն Սկրտիչյանի և եգիպտահայ այլ գործիչների հետ, որոնց տեղեկացրեց հայկական գորամաս կազմավորելու Ֆրանսիայի մտադրության մասին ակնարկելով, որ այն կարող էր լինել ապագա հայկական բանակի կորիզը, և խնդրեց նրանց աջակցությունը: Հայ գործիչները մի քանի օրից պատասխանեցին, որ նման խնդրին լուծում տալու իրավասություն ունի միայն Ազգային պատվիրակությունը [27]:

Է. Բրեմոնն առաջարկում էր, որ Ֆրանսիան Կիպրոսում հիմնադրի ուսումնական կենտրոն, որը բաղկացած կլինի գումարտակի հրամանատարից, երեք սպաներից, հինգ ենթասպաներից: Հրահանգիչների թվում պետք է լինեին բազմաթիվ ուսուցիչներ, որպեսզի արդյունավետորեն դասավանդեին ֆրանսերեն, «որն ամելը դժվարին չէ այս ժողովրդի շրջանում»: Նշում էր, որ աշխատանքները պետք է սկսել 200 հայերի հետ, որոնց թիվը արագորեն կկրկնապատկվեր: Գտնում էր, որ հայերից շատերն արդեն իսկ ունեին ռազմական բավարար կրթություն դասակ ղեկավարելու համար [28]:

Սեպտեմբերի 10-ին Ժ. Գուի կազմած զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ բրիտանացի որոշ գործիչներ Դը Լա Պանուսին հասկացրել են, որ դեմ են Կիպրոսում հայկական գորամասի տեղակայմանը: «Այս պայմաններում, հարկ կլինի հրաժարվել հայերին օգտագործելու նախագծից, որոնք արժանի չեն այն 360.000 ֆրանկին, որը պետք է վճարել անգլիացիներին», - նշում է Ժ. Գուն [29]:

Վերոնշյալ պաշտոնյայի համար հայերին աջակցելը միայն ֆինանսական մանր հաշվարկներ էին, նա մոռանում էր, որ պատերազմից հետո Ֆրանսիան նպատակ ուներ տիրելու հայկական տարածքներին, և տվյալ պահին ցուցաբերած ժխտությունը իրենց համար քաղաքական ու տնտեսական բացասական լուրջ հետևանքներ կարող էր ունենալ:

Բրիտանացիների նպատակը, մեր կարծիքով, Մերձավոր արևելքում սեփական հեղինակությունը բարձրացնելը և ֆրանսիացիներին հեղինակագրկելն էր, միաժամանակ ֆրանսիական դրոշի ներքո հայկական գորամասի կազմավորմանը խոչընդոտելը, որպեսզի հայերը չընկնեին ֆրանսիական ազդեցության տակ:

Սեպտեմբերի 13-ին Դր Լա Պանուսը Պ. Ռոքին տեղեկացրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարությունն իր հավանությունն էր տվել Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու նախագծին և պատրաստ էր այդ նպատակով տրամադրել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասում գտնվող որևէ վայր: Նույն օրը Պ. Կամբոնը այդ համաձայնության մասին հեռագրեց Ա. Բրիանին: Նա նաև պարզաբանում էր, որ Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Քլոսոնի առաջարկությամբ էր որոշվել տրամադրել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասը, ուր ավելի դժվար կլինեք ապահովել զորամասի մատակարարումը: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ այնտեղ մահմեդական բնակչություն քիչ կար, և դա առիթ չէր տա հուզումների: Դեսպանը նաև տեղեկացնում էր, որ Եգիպտոսում զինվորագրվելու ենթակա հայերի թիվը 400-500 էր, իսկ Հնդկաստանում՝ 175 [30]:

Սեպտեմբերի 23-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար Պ. Ռոքը դերժովակալ Լ. Լակազին տեղեկացրեց Դր Լա Պանուսի հեռագրի մասին, որով բրիտանական կառավարությունը համաձայնություն էր տվել Կիպրոսի հյուսիսում կամ արևելքում կազմավորել հայկական կորպուս: Ռազմական նախարարը հայտնում էր, որ Եգիպտոս ու Կիպրոս էր ուղարկել հետևակային զոմարտակի հրամանատար Լ. Ռոմիոյին, որը տեղում պարզելու էր հայկական զորամասի ստեղծման նպատակահարմարությունն ու պայմանները, համաձայնության էր գալու բրիտանացիների հետ: Լ. Ռոմիոն ուսումնասիրելու էր զինվորագրման ենթակա հայերի թիվը, տեղեկանալու էր Սիրիայում գործող ֆրանսիական ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար Հենրի դը Սպիտգի տեսակետին, Կիպրոսում հարմար վայր էր գտնելու զորամասի տեղակայման համար, ապա իր վերջնական առաջարկներն էր ներկայացնելու ռազմական նախարարին: Պ. Ռոքը նաև հարցնում էր, թե արդյո՞ք Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ի վիճակի էր ռազմական նախարարության միջոցների հաշվին դրամով ու մթերքով ապահովել Կիպրոս մեկնող առաքելությունը և հաջողության դեպքում նաև հայկական կորպուսին [31]:

Սեպտեմբերի 23-ին Պ. Ռոքը գաղտնի հեռագրով Եգիպտոսում ֆրանսիական ռազմական կցորդ Դոյնել Դը Սեն-Քուենտինին տեղեկացրեց Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու, այդ հարցում բրիտանական կառավարության համաձայնության, Լ. Ռոմիոյի գործուղման մասին: Նախարարը կարևոր էր համարում թույլ չտալ բրիտանացիներին Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում օգտագործելու Պորտ Սալիդի հայ կամավորներին, քանի որ նրանք պետք է դառնային նախատեսվող կորպուսի միջուկը, հետևաբար՝ անհրաժեշտ էր համարում Եգիպտոսում Ֆրանսիայի դեսպան Ժյուլ Դեֆրանսի և ֆրանսիական ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարության հետ միասին բրիտանական հրամանատարին համոզել հետաձգելու հայերին օգտագործելու ծրագիրը [32]: Նույն օրը Պ. Ռոքը վերոշարադրյալ հարցերի ու հեռագրերի մասին իրազեկեց նաև Ա. Բրիանին [33]:

Սեպտեմբերի 24-ին Ա. Բրիանը հեռագրով Ժ. Դեֆրանսին տեղեկացրեց, որ Պ. Ռոքը հայերի մասին հրահանգներ է ուղարկել Դը Սեն-Քուենտինին, իսկ Լ. Ռոմիոն մեկնում է Կիպրոս՝ հայերին այնտեղ համախմբելու հարցը ուսումնասիրելու համար: Վարչապետը միաժամանակ հետաքրքրվում էր սիրիացի և լիբանանցի կամավորների հավաքագրելու հնարավորության մասին [34]: Նույն օրը Ժ. Դեֆրանսին նամակ ուղարկեց Դը Սեն-Քուենտինը և մանրամասն տեղեկացրեց ռազմական նախարարից ստացած հեռագրի բովանդակությամբ: Միաժամանակ նշում էր, որ նախարարին ուղարկած պատասխանում տեղյակ էր պահել, որ բրիտանացիները հայերին հավաքագրել են առանց ֆրանսիական ծովակալի իմացության, և հենց իրենց համառ ջանքերի շնորհիվ էր, որ հետաձգվել էր հայերին նալ տեղափոխելը, իսկ հարցի կարգավորումը իրենց առաջարկով որոշվել էր թողնել Փարիզին ու Լոնդոնին: Լեյտենանտի կարծիքով հայ մարտիկներին օգտագործելու իրավունքը բրիտանացիներն իրենց կզիջեն, եթե ձամբարում մնացող կանանց, երեխաների ու ծերունիների ծախսը ֆրանսիան վերց-

ներ իր վրա: Նրա կարծիքով ամեն ինչ կարող էր դեռ որոշ ժամանակ նախկին ձևով մնալ, եթե ժ. Դեֆրանսն անձամբ դիմեր Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավա- յին ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Արչիբալդ Մուրրեյին [35]:

Հոկտեմբերի 18-ին Լ. Ռոմիոն հեռագրեց ռազմական նախարարին, որ Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությունների հետ համաձայնության են եկել 500 մուսալեքցի հա- յերին զինվորագրելու և Կիպրոսում կենտրոնացնելու, իսկ կանանց ու երեխաներին Պորտ Սայիդում թողնելու շուրջ: Բրիտանացիները միայն սպասում էին այդ հարցի շուրջ կառավարության հրահանգներին [36]: Հոկտեմբերի 19-ին Լոնդոնում ֆրանսիա- կան դեսպան Պ. Կամբոնը տեղեկացրեց Ա. Բրիանին, որ բրիտանական կառավարու- թյունն արդեն նշված խնդրի շուրջ հրահանգներ էր ուղարկել Եգիպտոս [37]:

Այսպիսով՝ 1916 թ. սեպտեմբերին, երկարատև բանակցություններից հետո, Ֆրան- սիան ձեռք բերեց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը Կիպրոսում հայ կամավորա- կան զորամաս կազմավորելու վերաբերյալ: Բրիտանացիների հետ համաձայնության գալուց բացի՝ ֆրանսիական կողմը պետք է ապահովեր նաև հայկական ղեկավար շրջանակների աջակցությունը, մանավանդ որ անցյալում վերջինների դիմադրության պատճառով չէին կարողացել ըստ արժանվույն օգտագործել մուսալեքցիների մար- տական կարողությունները: Սակայն այս անգամ խոսքը ոչ թե միայն սուեդիականների մասին էր, որոնցից կարող էին ձևավորել մեկ վաշտ, այլ կորպուսի կազմավորման խնդիր էր դրված: Հետևաբար անհրաժեշտ էր արևմտահայ ազգային ղեկավարության համաձայնությունն ու սերտ համագործակցությունը: Հակառակ դեպքում՝ նախագիծը կարող էր ծախողվել:

Հոկտեմբերի 2-ին Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ում Հայ ազգային պատվիրակության նախա- գահ Պողոս Նուբարին ժ. Գուն տեղեկացրեց, որ որոշվել էր կազմավորել հայկական լեգեոն, և այն լինելու էր ֆրանսիական ռազմարշավային զորքերի կորիզը, երբ որոշ- վեր ներխուժել Փոքր Ասիա: Ժ. Գուն հայտնեց, որ կամավորները մարզվելու են Կիպ- րոսում, ղեկավարվելու են ֆրանսիացի սպաների կողմից և կղզում մնալու են մինչև ռազմական գործողության պատեհ ժամանակը գար: Ֆրանսիացի պաշտոնյան խոս- տանում էր, որ Կիլիկիան գրավելուց հետո տեղի ոստիկանական և վարչական պաշ- տոնները տրվելու են այդ կամավորներին:

Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ իրեն հայտնի են Է. Բրենոնի բանակցությունները եգիպտահայերի հետ և խոստացավ, որ հայերը կաջակցեն Ֆրանսիային Փոքր Ասիա կատարվելիք արշավանքի ընթացքում: Սակայն նա մտավախություն հայտնեց, որ հայկական առանձին կամավորական զորամասի ստեղծումը թուրքերին նոր ջարդերի առիթ կտար, և առաջարկեց հայ կամավորներին չհամախմբել Եգիպտոսում, այլ փոքր խմբերով ուղարկել Կիպրոս և մտցնել ֆրանսիական ռազմարշավային զորքերի կազ- մի մեջ: Նա միաժամանակ պահանջեց Արևմտյան Ճակատում կռվող Արտասահման- յան լեգեոնի հայ կամավորներին նույնպես տեղափոխել Կիպրոս: Ժ. Գուն համաձայ- նեց, որ ջարդերի վտանգ կար, և հավանություն տվեց այդ առաջարկներին: Վերջում Պ. Նուբարը նշեց, որ կամավորագրությունը խրախուսելու համար կարևոր պայման էր, որ Ֆրանսիան խոստանար ինքնավարություն շնորհել Կիլիկիային: Ժ. Գուն խուսափողա- բար պատասխանեց, որ Ֆրանսիան ազատական վարչաձև կպարզևի Կիլիկիային [38]:

Ֆրանսիացի գործիչները սկսեցին Պ. Նուբարին համոզել, աջակցի հայկական լե- գեոնի ստեղծման աշխատանքներին: Սակայն առանց սպասելու հայ գործչի պատաս- խանին կամ նրան կանխապես դրական պատասխանի տրամադրելու նպատակով արդեն Լ. Ռոմիոյին ուղարկել էին Եգիպտոս: Դրանով ֆրանսիացիները փորձում էին հասկացնել, որ իրենք հայկական կամավորական զորամաս ստեղծելու են՝ առանց հաշվի առնելու Ազգային պատվիրակության կամ այլ հայկական քաղաքական ու հա- սարակական կառույցների կարծիքը: Այսպիսով՝ հայ գործիչներին մնում էր համա-

կերպվել և հայկական գործառնա կազմավորելու դիմաց առավելագույն պահանջներ առաջ քաշել:

Պ. Նուբարը հայ կամավորների հարցով հանդիպեց ֆրանսիացի քաղաքական-պետական բազմաթիվ գործիչների հետ և փորձում էր նրանց համոզել ապագա ինքնավար Կիլիկիային Ալեքսանդրեոսի նավահանգիստը միացնելու անհրաժեշտությունը [39]:

Պ. Նուբարը համոզված էր, որ պետք է զգույշ լինեն կամավորագրության մեջ, որպեսզի թուրքերին չգրգռեն, հնարավորության դեպքում հայ կամավորներից առանձին գործառնա չկազմավորվի, այլ նրանց ներառեն դաշնակից զորքերի կազմի մեջ, ինչպես նաև գտնում էր, որ կամավորներին պետք է հավաքագրեն անմիջապես Կիպրոսում և դեմ էր նրանց տեղակայմանը Եգիպտոսում: Նա պահանջեց, որ Եգիպտոսի թերթերը գաղտնի պահեն այդ հարցը և որևէ լուր չտպագրեն: Նա հույս ուներ, որ Ֆրանսիան, ի տարբերություն Ռուսաստանի, որը փոխել էր իր քաղաքականությունը հայերի հանդեպ, պատերազմից հետո իրեն անցած հայկական տարածքներին կշնորհի լիբերալ վարչաձև, որը հնարավորություն կտար իրագործելու հայերի ազգային իղծերը [40]:

Հոկտեմբերի 27-ին Պ.Նուբարը, Ժ. Պիկոն և բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Սայքսը համաձայնության եկան Կիպրոսում հայկական լեգեոն կազմավորելու հետևյալ պայմանների շուրջ.

1. Կամավորագրության կոչը պետք է հրապարակեր Ֆրանսիայի կառավարությունը, իսկ Ժ. Պիկոն ապահովելու էր հայտարարություն Ա. Բրիանի կողմից: 2. Ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը անհրաժեշտ քայլեր էին ձեռնարկելու Ռուսաստանի կառավարության մոտ, որպեսզի ապահովեին Սիբիր արքայական արևմտահայ ռազմագերիների և Կովկասի արևմտահայ գաղթականների կամավորագրությունն ու մեկնումը: 3. Ամերիկայում կամավորների հավաքագրումը կատարվելու էր Կանադայում և Ֆրանսիայի կառավարությունն ապահովելու էր նրանց տեղափոխության ծախսերը: 4. Ժ. Պիկոն պետք է փորձեր ապահովել, հայ կամավորները ստանային օրական մեկ դոլար իրենց ընտանիքների համար: 5. Կամավորները չէին կռվելու Ֆրանսիայում կամ եվրոպական որևէ ձակատում, այլ միայն ասիական թուրքիայում՝ կռվելու իրենց դարավոր թշնամու դեմ և ազատագրելու իրենց հայրենիքը: 6. Ֆրանսիան երաշխավորելու էր, որ հաղթանակից հետո ինքնավարություն կշնորհի Կիլիկիային և երեք վիլայեթներին (Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր) իր հովանու ներքո: 7. Պ. Նուբարը հեռագիր էր ուղարկելու Եգիպտոս խրախուսելու կամավորագրությունն ըստ որոշված պայմանների:

Ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը հաստատեցին իրենց համաձայնությունը բոլոր այդ կետերի վերաբերյալ: Ժ. Պիկոն Պ. Նուբարին զգուշացրեց, որ մինչ իր վերադառնալը Փարիզ, համաձայնությունը գաղտնի մնա՝ նույնիսկ Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ից [41]:

Հայկական կողմի հետ համաձայնության գալուց հետո ֆրանսիական իշխանություններն անմիջապես ձեռնամուխ եղան լեգեոնի կազմավորման աշխատանքներին:

1916 թ. նոյեմբերի 15-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի թիվ 7549-9/11 հրամանագրով Կիպրոսում կազմավորվելու էր Արևելյան լեգեոնը [42]: Այն համալրվելու էր օսմանյան հպատակություն ունեցող կամավորներով: Վերջիններս պատերազմի ամբողջ ընթացքում ֆրանսիական դրոշմների ներքո՝ իբրև օժանդակ ուժեր, ծառայելու էին ասիական թուրքիայում: Լ. Ռոմիոն նշանակվում էր լեգեոնի առաջին հրամանատար:

1916 թ. նոյեմբերի 7-ին Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Բլոսոնը տեղեկացրեց Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիոնի հրամանատար Հենրի դը Սպիտգին, որ Լ. Ռոմիոյի հետ Ֆամագուստայի ծոցից հյուսիս, Մոնարկա նավահանգստի մոտ ընտրել են հայկական կորպուսի տեղակայման վայրը [43]:

Այսպիսով՝ Հայկական լեգեոնը տեղակայվելու էր Կիպրոսի արևելյան հատվածում՝ Ֆամագուստայից 24 կմ հյուսիս: Այդ վայրը բավական մոտ էր Կիլիկիայի ծովե-

գերքին, և անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր կլինե՞ր արագորեն զորամասը տեղափոխել այդ հայկական երկրամաս:

Այսպիսով՝ շուրջ երկու տարի տևած քննարկումներից հետո Կիպրոսում ի վերջո կազմավորվեց հայկական կամավորական բանակ, որի խնդիրն էր լինելու Կիլիկիայի ազատագրումը: Հետագայում գրեթե 5.000 հայ զինվորներից կազմավորված այս զորամասն էր, որն ազատագրեց Կիլիկիան և նրա պաշտպանության ներքո էր, որ շուրջ 150.000 ցեղասպանությունից մազապուրծ հայեր վերադարձան իրենց ավերված օջախները:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԳԱԹ, Ա. Զոպանյանի ֆոնդ, ք. 1, ց. 1, գ. 702:
2. Զոպանյան Ա., Նամականի, Երևան, 1980, էջ 120-121:
3. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Աշխատասիրությամբ Արթուր Պելլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոգելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հ. I, Երևան, 2005, էջ 78-80:
4. ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 42, թ. 1:
5. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 33-34:
6. Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, p. 194-195.
7. Նույն տեղում, էջ 203-204:
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Sykes%E2%80%93Picot_Agreement
9. Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918 թթ.), Երևան, 2005, էջ 65-66:
10. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 308:
11. Նույն տեղում, էջ 309:
12. Գարամանուկեան Ա., Հայկական Լեզգիոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լույսին տակ եւ վաւերագրեր, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. Երևան, Պէյրուք, 1974, էջ 67:
13. Սարուխանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 66:
14. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 313-314:
15. Նույն տեղում, էջ 314-316:
16. Նույն տեղում, էջ 317-318:
17. Նույն տեղում, էջ 318-319:
18. Նույն տեղում, էջ 319-320:
19. Նույն տեղում, էջ 320-322:
20. Նույն տեղում, էջ 322:
21. Նույն տեղում, էջ 322-323:
22. Նույն տեղում, էջ 324:
23. Նույն տեղում, էջ 324:
24. Պոյաճեան Տ., Հայկական լեզգիոնը: Պատմական Յուշագրութիւն, Ուօթրթաւուն, 1965, էջ 24:
25. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 327-328:
26. Նույն տեղում, էջ 328:
27. Եսփուճեան Ա., Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ., Փահիրէ, 1977, էջ 114-117:
28. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 332:

29. Նույն տեղում, էջ 330:
30. Նույն տեղում, էջ 337:
31. Նույն տեղում, էջ 342-343:
32. Նույն տեղում, էջ 345:
33. Նույն տեղում, էջ 344:
34. Նույն տեղում, էջ 345-346:
35. Նույն տեղում, էջ 346:
36. Նույն տեղում, էջ 366-367:
37. Նույն տեղում, էջ 367:
38. Boghos Nubar's Papers, p. 368-370.
39. Նույն տեղում, էջ 376-377:
40. Նույն տեղում, էջ 372-374:
41. Նույն տեղում, էջ 393-397:
42. Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 42:
43. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 369:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Կիպրոսում հայկական կամավորական բանակ կազմավորելու հարցը Առաջին
աշխարհամարտի տարիներին
Սամվել Պողոսյան**

Կիպրոսում հայկական կամավորական բանակ կազմավորելու հարցը քննարկման առարկա է դարձել դեռևս 1914 թ-ից: Եթե Անտանտի երկրները նպատակ ունեին իրենց աշխարհաքաղաքական շահերին ծառայեցնել Կիպրոսում հայկական բանակի կազմավորումը, ապա հայ գործիչները ձգտում էին ազատագրել Կիլիկիան, փրկելու տեղի հայ բնակչությանը կոտորածներից: Ի վերջո, երկարատև քննարկումներից հետո 1916 թ. վերջերից Ֆրանսիան Կիպրոսում սկսեց կազմավորել Հայկական կամ Արևելյան լեգեոնը: Այն աշխարհամարտի վերջնափուլում որոշակի ներդրում ունեցավ Պաղեստինի, Լիբանանի և Կիլիկիայի ազատագրման հարցում:

РЕЗЮМЕ

**Вопрос формирования армянской добровольческой армии на Кипре в годы Первой
мировой войны
Самвел Погосян**

Ключевые слова: армянская добровольческая армия, Армянский (Восточный) легион, Первая мировая война, Кипр, Киликия, Франция.

Вопрос формирования армянской добровольческой армии на Кипре был предметом обсуждения с 1914 года. Если страны Антанты хотели использовать формирование армянской армии на Кипре в своих геополитических интересах, то армянские деятели стремились освободить Киликию и спасти местное население от массовых убийств. Наконец, после долгих дискуссий, Франция начала формировать Армянский или Восточный легион на Кипре с конца 1916 года. Оно способствовало освобождению Палестины, Ливана и Киликии в конце мировой войны.

SUMMARY

**The Issue of Formation of Armenian Volunteer Army in Cyprus during World War I
Samvel Poghosyan**

Keywords: Armenian Volunteer Army, Armenian (Eastern) Legion, World War I, Cyprus, Cilicia, France.

The issue of Armenian volunteer army formation in Cyprus has been a topic of discussion since 1914. If the Entente countries wanted the formation of the Armenian army in Cyprus to serve their geopolitical interests, then Armenian figures sought to liberate Cilicia and save the local Armenian population from massacres. At last, after long discussions, France began to form the Armenian or Eastern Legion in Cyprus from late 1916. It contributed to the liberation of Palestine, Lebanon and Cilicia at the end of the World War.